

Д.Т.Сыздыкова¹, А.Т. Ташимова^{1*}¹Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан Республикасы

*(e-mail: a_tashimova@bk.ru)

Абайдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастары: тарихи-философиялық аспект**Аңдатпа**

Негізгі мәселе: авторлар ұлы ойшыл және гуманист Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық идеяларын қарастырған.

Мақсаты: Абай Құнанбаев шығармашылығының талдауы жеткіліксіз аспектілерінің бар екенін көрсетті, алайда мәселенің барлық аспектілерін толық қамтуға үміттенбей, авторлар Абай Құнанбаевтың "Қара сөздер" жұмысының материалында Абайдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының табиғаты мен мәнін зерттеуге әрекет жасады.

Әдістер: авторлар ұлы Абай "Қара сөздерінің" философиялық мазмұнын талдауға назар аударды. Мақалада рухани және ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін философиялық әдістеме қолданылады. Авторлар абстрактіліктен нақтылыққа өрлеу, нақты тарихшылық принципі (тарихи және логикалық бірлік) сияқты ғылыми әдістерді жүзеге асырды. Нақты тарихшылық тақырыптың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан объектінің (үрдістің) логикасын қарастырады, бұл принцип тарихи үрдістің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихшылық тарихи үрдістің мәнін оның тұжырымдамалар жүйесінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан бақылап, жаңғыртады.

Нәтижелері және олардың маңыздылығы: Абай шығармашылығы әлемдік мәдениетте ерекше орын алады, ол рухани мәдениетті жаңа сатыға көтерді, қазақ болмысының бейнесінің жаңа үлгілерін берді. Абай қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі барлық нәрседен түбегейлі ерекшеленетін жаңа дүниетанымды, жаңа ойлауды, жаңа құндылықтарды негіздеді деп санаймыз. «Қара сөздер» еңбегінде сын объектісі дәстүрлі қазақ қоғамы, қазақтың өзі болып табылады. Сын сындарлы сипатқа ие, нәтижесінде жалпыадамзаттық проблемалар, жақсылық, адамгершілік, жанашырлық, мейірімділік, еркіндік және жауапкершілік идеялары көтеріледі. Абай «Қара сөздер» жұмысындағы дәстүрлі тәсілге қарағанда еңбек ұғымына жаңа көзқарас қалыптастырады. Ұлы ойшыл адамның, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің ролін көрсетті, бұл еңбек пен іс-әрекеттің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен бірге ұлы ойшыл еңбекті өмір сүру құралы ретінде түсінді. Абай дінге жаңа көзқарас білдірді, соқыр сенімге ол исламды ақылға қонымды зерттеуді қарсы алды, «иманды қасиетті нәрсе ретінде ғана емес, оны саналы дәлелдермен қалай қорғау және нығайту керектігін де біледі».

Біз Абай кемелді, шынайы, мінсіз адамның жаңа идеалын жасады, білімге ұмтылған «толық адам» адамгершілік адам болып табылады, таңдау және жауапкершілік еркіндігін мойындайды деп санаймыз. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол», бұл осы әлемде шарлау және таңдау жасау қабілетін білдіреді.

Түйін сөздер: адам, «толық адам», өмір, өлім, намыс, рухани құндылықтар.

Кіріспе

2020 жылы 10 тамызда Қазақстан пандемия жағдайында қарамастан әлемдік деңгейдегі ұлы ойшылдың мерейтойын атап өтті. 2020 жылғы 30 мамырда Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойын мерекелеу туралы жарлыққа қол қойды. Ағартушының бірегей мұрасы оның шығармашылығында, философиялық шығармаларында, қара сөздері мен идеяларында жатыр.

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын қалыптастырудың алғышарттары, ең алдымен, әрине, ауызша халық шығармашылығы, ақындар, жыраулар, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, афоризмдер шығармашылығы, оларды Абай өзі тұжырымдады, міне олар: «Қайраны жоқ көлден без, қайыры жоқ елден без» [1; 73], «Қалауын тапса, қар жанады» [1; 100]. «Биік мансап – биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшып қыран да шығады...», «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқын – ағалар, артқы толқын – інілер, кезекпенен өлінер, баяғыдай көрінер», «Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың» [1; 110].

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты орыс мәдениеті және батыс мәдениеті болып табылады. Абай орыс тілі мен әдебиетін зерттеді, Семей кітапханасының тұрақты келушісі болды (бұл туралы О.А. Сегізбаевтың «Қазақ философиясы» кітабында айтылған), Абай «философиялық ойдың ежелгі, орыс және еуропалық

классиктерінің» еңбектерімен танысады [2]. Мұны жиырма жетінші сөз дәлелдейді (Сократ бойынша), бұл сөзде Абай Сократтың шәкірті, ғалым Аристодиммен диалогын көрсетеді, сонымен қатар Абай Гомер, Софокл, Зевксис және басқалардың есімдерін атайды. Абай Сократ сияқты өз халқын ояту үшін өзінің өмірлік миссиясын түсінеді:

«Қалың елім, қазағым! Қайран жұртым!

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың?» [1; 27].

Халықтың өмірі мен тұрмысы бейнеленген өлеңде ойшыл халықты адамның қадір-қасиетін түсіретін жамандықтардан арылуға, надандықпен, жалқаулықпен, ысырапшылықпен күресуге және рухани жетілуге ұмтылуға шақырады, адамның даму перспективаларын көрсетуге тырысады, халықтың көзін ашады. Абай қазіргі қазақ болмысын сынайды, онда жалған құндылықтар шығып кетеді, ал шынайы құндылықтар қабылданбайды немесе екінші жоспарға кетеді. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты Шығыс поэзиясы болып табылады, Навои, Фирдоуси, Шамси, Хамза шығармашылығымен кейінірек ол Конфуций, Лао цзы, Будда, Қожа Ахмет Яссауи шығыс философиясымен танысады [3].

Абай Құнанбаевтың шығармашылығын талдау шағын аспектілердің бар екенін көрсетті, алайда Абай шығармашылығының толық ашылуын талап етпей, біз осы жауапты тақырыптың кейбір жақтарына ғана тоқталамыз, олар әлі де қажет екенін куәландырады:

– «Қара сөздері» еңбегінде Абайдың философиялық-дүниетанымдық идеяларын зерттеу.

Материалдар және әдістер

Абайдың шығармашылық мұрасын өлеңдер, поэмалар, «Қара сөздер» философиялық проза, аудармалар, ән әуендері ұсынады. Бұл мақаланың авторлары тек бастапқы дереккөздерді қолданды. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын талдау мақала авторларының дереккөздерді зерттеуінің арқасында мүмкін болды. Бұл орайда Абайдың «Қара сөздері» атты еңбегі ерекше маңызға ие болды.

Авторлар «Қара сөздер» жұмысының философиялық мазмұнын талдауға назар аударды. Сонымен қатар, мақалада рухани және ғылыми-теориялық мәдениеттің қазіргі деңгейіне сәйкес келетін философиялық әдістеме қолданылды. Авторлар абстрактіден нақтыға көтерілу, нақты тарихшылық принцип (тарихи және логикалық бірлік) сияқты ғылыми әдістерді жүзеге асырды. Нақты тарихшылық тақырыптың тарихын зерттей отырып, тарихи дамып келе жатқан объектінің (үрдістің) логикасын қарастырады, бұл принцип тарихи процестің белсенді көрінуіне ықпал етеді. Тарихшылық тарихи үрдістің мәнін оның тұжырымдамалар жүйесінде қалыптасуы мен дамуы тұрғысынан бақылап, жаңғыртады.

Талқылау

Абай Құнанбаевтың «Қара сөздері» – адамзаттың философиялық-әдеби ескерткіші. Авторлар жүргізген жұмыстың талдауы Абай өзінің «Қара сөздері» еңбегінде білімнің, ғылымның күшін және танымның маңыздылығын көрсеткенін ашты, ойшыл, «Білгенінді берік ұстап, білмегенінді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігенінді, көргенінді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады» деп жазды [1; 102]. Абай танымға құштар адам ғылымды меңгереді деп жазған, алайда ойшылдың пікірінше, бұл жерде бір ғана ұмтылыс жеткіліксіз, өйткені білім алу процесі жүйеге бағынуы тиіс, бұл ретте әрбір адам өзі үшін ғылымның не үшін қажет екенін анықтауы тиіс. Абайдың пікірінше, ғылым еңбек пен ізденісті қажет етеді. Егер адам ғылымға құмар болса, онда білімнің алшақтығын ашу мен жою – бұл рахат, ойшыл отыз екінші сөзде жазған және мұндай сатып алудан басқа құнды ештеңе жоқ. Абай ақиқатты іздеу жолдарын көрсетеді, Адам құбылыстардың мәнін түсінуге тырысқан кезде ғылым мен білімді меңгереді. Ойшылдың пікірінше, ақыл мен иман адамды қозғайды, Абай, ақиқат жерден және адам оған ақылмен барады, ал шындық Алладан және адам оны сенімге қабылдайды, деп есептейді. Абай ғылымға байлық, даңқ және құрмет үшін баратындарға сын тұрғысынан қарайды, яғни пайдакүнемдік мақсаттарды көздейді, ал егер байлық пен даңқ адамға қажырлы еңбектің нәтижесі ретінде келсе, әрине, адам тек күшейе түседі, сондықтан ойшыл, әлемдік тәртіптің мәнін түсіндіретін ғылымнан шеттеу шектен тыс надандықты береді деп есептеді. Абайдың ғалымдар мен ойшылдар туралы пайымдаулары қызық, Абайдың пікірінше, ойшыл – көптеген ғылымдар саласында терең білімі бар ғалым, ол отыз сегізінші сөзінде былай жазады: «Әрбір ғалым – хакім емес, әрбір хакім – ғалым» деп тұжырымдайды [1; 124].

Егер Абай Құнанбаевтың дүниетанымын қарастыратын болсақ, онда ол атеист емес, ол Аллаға, Пайғамбарға сенген, бірақ ол соқыр сенуші емес, бұл туралы келесі сөздер айтады, «Ғамалус-салих ғадаләтті уә мархамәтті болмақ күллі тән бірлән қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес. Бәлкі ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр. Ынсап, ұят – бұл ғадаләттен шығады» [1; 120], сонымен қатар Абай өз нанымдарында ақылға сүйенуге ұмтылды. Он үшінші сөзінде ойшыл Аллаға қызмет етудің екі түрі бар екенін атап өтті, «Әуелі – не нәрсеге иман келтірсе, соның хақтығына ақылы бірлән дәлел жүргізерлік болып, ақылы дәлел - испат қыларға жараса, мұны якини иман десе керек. Екіншісі - кітаптан оқу бірлән яки молдалардан есту бірлән иман келтіріп, сол иман келтірген нәрсесіне соншалық

берік боларға керек» [1; 81]. Он екінші сөзінде Абай «Кімде-кім жақсы-жаман ғибадат қылып жүрсе, оны ол ғибадаттан тыюға аузымыз бармайды, әйтеуір жақсылыққа қылған ниеттің жамандығы жоқ қой дейміз. Ләкин, сондай адамдар толымды ғибадатқа ғылымы жетпесе де, қылса екен. Бірақ оның екі шарты бар, соны білсе екен. Әуелі – иманның игілігін махкамлемек керек, екінші – үйреніп жеткенше осы да болады ғой демей, үйрене берсе керек. Кімде-кім үйреніп жетпей жатып, үйренгенін қойса, оны құдай ұрды, ғибадаты ғибадат болмайды» екендігіне назар аударады [1; 80-81].

«Қазақ философиясы» кітабында авторлар Абай өзінің дүниетанымы мен дүниетанымы бойынша деизмге жақын деп тұжырымдайды [4]. Осы ұстанымды негіздеу үшін, бір жағынан, Абай қоршаған әлемнің адам санасынан тыс өмір сүру ақиқатын қуаттап, қолдады деп айтуға болады, қырық үшінші сөзде ойшыл, сыртқы дүниені тану көзбен көріп, құлақпен дыбыстарды тыңдай отырып, заттарға қолымен тигізіп, мұрнымен дем алып, дәмін тілмен айқындай отырып, адам қоршаған әлем туралы түсінік алады деп жазған, сонымен қатар ол Аллаһтың әлемді жаратуы туралы мәлімдейді, бірақ сонымен бірге Абай адамдардың белсенді қызметін көрсетеді «Миллион хикмет бірлән жасалған машина, фабрик адам баласының рахаты, пайдасы үшін жасалса, бұл жасаушы махаббат бірлән адам баласын сүйгендігі емес пе?» [1; 118].

Философияда даму – бұл материалдық және идеалды объектілердің қайтымсыз, бағытталған, тұрақты өзгеруі болып табылады. Уақыт даму үрдістердің маңызды сипаттамасы. Әрбір даму нақты уақытта жүзеге асырылады.

Абай Құнанбаев «Қара сөздер» еңбегінде диалектикалық тұжырымдаманы дамыту идеясын жүзеге асыра отырып, әлемнің өзгеріп, дамып келе жатқандығы туралы жазды. Даму идеясын ойшыл табиғат туралы отыз сегізінші сөзінде айтқан: «Күн қыздырып, теңізден бұлт шығарады екен, ол бұлттардан жаңбыр жауып, жер жүзінде неше түрлі дөңдерді өсіріп, жемістерді өндіріп, көзге көрік, көңілге рахат гүл-бәйшешектерді, ағаш-жапырақтарды, қант қамыстарын өндіріп, неше түрлі нәбатәттәрді өстіріп, хайуандарды сақтатып, бұлақтар ағызып, өзен болып, өзендер ағып дария болып, хайуандарға, құсқа, малға сусын, балықтарға орын болып жатыр екен. Жер мақтасын, кендірін, жемісін, кенін, гүлдер гүлін, құстар жүнін, етін, жұмыртқасын; хайуандар етін, сүтін, күшін, көркін, терісін; сулар балығын, балықтар иқрасын, хатта ара балын, балауызын, құрт жібегін – һәммасы адам баласының пайдасына жасалып, ешбірінде бұл менікі дерлік бір нәрсе жоқ, бәрі – адам баласына таусылмас азық ...» [1; 117–118].

Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Осы тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке шақырды.

Идеалды адам білімге ұмтылады, ойшыл мұндай адам күніне бір рет немесе аптасына бір рет «алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткіздіңің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?» туралы есеп беру керек деп жазды... [1; 84], ақылды адам айналасындағы әлемді біледі және адамдарға пайда әкелуге тырысады «есті адам, орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен», ақымақ адам «Есер кісі орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен» жақсы көреді [1; 83].

Идеалды адам міндетті түрде моральдық адам, жақсылық пен жамандықты ажыратады, оның болмысының (тіршіліктің) негізі еңбек болып табылады. Абай екінші сөзінде қазақтардың ескі өмір салтына сын көзбен қарады. Ұлы ойшыл замандастарының өмірін, құндылықтарын, мұраттарын сынға алды, қазақтардың өмір салтын басқа халықтардың өмір салтымен салыстыра отырып, дәстүрлі қазақ өмір сүру тәсілінің артта қалғанын көрсетті. Ұлы гуманистті сынау сындарлы болып табылады, ол қазақтардың дәстүрлі идеялары мен құндылықтарын сынға алып қана қоймай, оларға прогресс білдіретін жаңа пікірлерді қарсы қойды, қазақтарды қызметке, белсенділікке және жеке жауапкершілікке шақырды.

Абай «Қара сөзіндердің» екінші сөзінде көптеген халықтар еңбек ету, сауда жасау қабілетімен қазақтардан озғанын атап өтті. Ойшылдың пікірінше, еңбек адамның, жеке тұлғаның қалыптасуында үлкен маңызға ие, еңбек – адам болмысының негізі, оны Абай өте жақсы түсінеді және ол қазақтардың санасына еңбектің жаңа түсінігін енгізуге тырысады. Абай былай деп жазды: «Енді қарап тұрсам, сарттың екпеген егіні жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзіменен өзі әуре болып, біріменен бірі ешбір шаһары жауласпайды! Орысқа қарамай тұрғанда қазақтың өлісінің ахиреттігін, тірісінің киімін сол жеткізіп тұрды. Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой. Орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп үйреніп кетті. Үлкен байлар да, үлкен молдалар да, ептілік, қырмызылық, сыпайылық – бәрі соларда.

Ноғайға қарасам, солдаттыққа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды, молда, медресе сақтап, дін күтуге де шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда» [1; 68].

Абай бекершілікті, қорқақтықты, өзіншілдікті, бекершілікті, жалқаулықты сынға алды, он төртінші сөзінде ұлы ойшыл ар-намысын жоғалтқан және ұят сезінбейтіндерді, өлшем сезімін жоғалтқан адамдарды адам деп айту қиын екенін атап өтті. Ойшыл үшін ең бастысы – рухани қасиеттер. «Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан

басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. Өртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп, езіне ойлағандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та – жүректің ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [1; 82].

Бір жағынан, Абай адамның, тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен қатар ұлы ойшыл еңбекті өмір үшін құрал, оның болмысының негізі ретінде де түсінді, сондықтан жиырма бесінші сөзінде Абай бұл туралы былай жазды: «Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі» [1; 92].

Он төртінші сөзінде Абай жүректен туылатын адамгершілік (адамсүйгіштік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атайды.

Отыз сегізінші сөзінде Абай «шынайы сенуші адам үш қасиетке: білімге, адалдық пен жанашырлыққа ие болуы керек» деп жазды, сонымен қатар ол үш нәрседен аулақ болу керек екенін көрсетеді – бұл надандық (білімнің болмауы), жалқаулық (бастаманың болмауы, қорқақтық) және зұлымдық (адамгершілікке қарсы, адамдарға жамандық жасауға бейім). Бұл жамандықтарды қалай жоюға болады және оларға не қарсы тұруға болады? Ұлы ойшыл және гуманист – Абай оларды жою және туған халқына деген махаббатпен, әділдікке қол жеткізуге көмектесетін біліммен қарсы тұру мүмкін деп есептейді [1; 128].

Абай былай деп жазды: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадаләт, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ» [1; 142]. Сонымен қатар, ұлы ойшыл адамның таңдау еркіндігі мен адамның жауапкершілігін мойындады. Ж.М. Әбділдин былай деп жазды: «Абай ұлы гуманист ретінде адам бостандығын, адам таңдау еркіндігін, адам жауапкершілігін мойындайды» [5; 295]. Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін және он сегізінші сөзінде бір адамның екіншісінен немен ерекшеленетінін атап өтеді, ол рухани қасиеттерді – бұл ақыл, эрудиция, ар-ождан және сүйкімділік деп атайды.

Осылайша, ұлы ойшыл ағартушылық, ақыл-ой және білім идеясын адам өмірінің барлық аспектілерін анықтайтын адам өмірінің негізгі принциптері ретінде жаңаша қарастырады.

Нәтижелері

1. Абай шығармашылығы әлемдік мәдениетте ерекше орын алады, ол рухани мәдениетті жаңа сатыға көтерді, қазақ болмысының бейнесінің жаңа үлгілерін берді.

2. Ұлы ойшыл қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі барлық нәрседен түбегейлі ерекшеленетін жаңа дүниетанымды, жаңа ойлауды, жаңа құндылықтарды негіздеді. Сын сындарлы сипатқа ие, нәтижесінде жалпыадамзаттық мәселелер, жақсылық, адамгершілік, жанашырлық, мейірімділік, еркіндік және жауапкершілік идеялары көтеріледі.

3. Абай «Қара сөздер» жұмысындағы дәстүрлі тәсілге қарағанда еңбек ұғымына жаңа көзқарас қалыптастырады. Ұлы ойшыл адамның, жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің рөлін көрсетті, бұл еңбек пен іс-әрекеттің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен бірге ұлы ойшыл еңбекті өмір сүру құралы ретінде түсінді.

4. Ұлы данышпан кемелді, шынайы, мінсіз адамның жаңа идеясын жасады, білімге ұмтылған «толық адам» адамгершілік адам болып табылады, таңдау және жауапкершілік еркіндігін мойындайды. Ұлы гуманистің адамгершілік кодексі: «Адам бол», бұл осы әлемде шарлау және таңдау жасау қабілетін білдіреді.

5. Абай дінге жаңа көзқарас білдірді, ол соқыр сенімге исламды ақылға қонымды зерттеуді қарсы қойды, «Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек екен. Якини иманы бар деуге ғылымы жоқ, таклиди иманы бар деуге беріктігі жоқ, я алдағанға, я азғырғанға, я бір пайдаланғанға қарап, ақты қара деп, я қараны ақ деп, өтірікті шын деп ант ететұғын кісіні не дейміз?» [1; 82].

Қорытынды

Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастары жан-жақты және сарқылмас. Абай шығармашылығының қайнар көздері – ауызша халық шығармашылығы, ақындар, жыраулар шығармашылығы, мақал-мәтелдер, афоризмдер. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуының алғышарты орыс мәдениеті және батыс мәдениеті болып табылады. Абай орыс тілі мен әдебиетін зерттеді, Семей кітапханасына тұрақты келуші болды. Абай Құнанбаевтың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасу көздері Шығыс поэзиясы болып табылады, Навои, Фирдоуси, Шамси, Хамза шығармашылығымен кейінірек Конфуций, Лао цзы, Будда, Қожа Ахмет Яссауи шығыс философиясымен танысады.

Егер Абай Құнанбаевтың дүниетанымын қарастыратын болсақ, онда ол атеист емес, ол Аллаға, Пайғамбарға сенген, бірақ ол соқыр сенуші емес, бұл туралы келесі сөздер айтады: «Ғамалус-салих ғадаләтті уә мархамәтті болмақ күллі тән бірлән қылған құлшылдықтардың ешбірі ғадаләтті, мархаматты бермейді. Көзің күнде көреді намаз оқушы, ораза тұтушылардың не халәттә екендіктерін, оған дәлел керек емес. Бәлкі ғадаләт барша ізгіліктің анасы дүр. Ынсап, ұят – бұл ғадаләттен шығады» [1; 120], яғни денені дұғалармен және ораза ұстаумен әлсірету қажет болуы мүмкін, бірақ шынайы сенімнің бастауы,

әрине, сана, адалдық және аяушылық болып табылады, сонымен қатар Абай өз нанымдарында ақыл-ойға сүйенуге тырысты.

Абай танымға құштар адам ғылымды меңгереді деп жазған, алайда ойшылдың пікірінше, бұл жерде бір ғана ұмтылыс жеткіліксіз, өйткені білім алу процесі жүйеге бағынуы тиіс, бұл ретте әрбір адам өзі үшін ғылымның не үшін қажет екенін анықтауы тиіс. Абайдың пікірінше, ғылым еңбек пен ізденісті қажет етеді, «Әуелі - білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет білсең және әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рахат хұзур хасил болады. Сол рахат білгеніңді берік ұстап, білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігеніңді, көргеніңді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырып алады» [1; 102].

Абай шығармашылығында адам мәселесі басты орын алады. Бұл тұрғыда ол шығыс философиясының дәстүрін жалғастырды, адам өмірінің мәні туралы ойлады, ескі өмір салтын сынға алды, қазақтарды белсенділікке, жауапкершілікке, таңдау еркіндігіне шақырды және қазақтар міндетті түрде ағартылған халық болуы керек. Абай былай деп жазды: «Адамшылықтың алды - махаббат, ғадалат, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ» [1; 142], яғни адамның мәні-махаббат, әділеттілік және шынайылық. Адамдар бұл бастамаларсыз жасай алмайды. Абай жүрекпен туылатын адамгершілік (адамға сүйіспеншілік), қайырымдылық, жанашырлық сияқты ең жақсы адами қасиеттерді атайды.

Абай адамның, тұлғаның қалыптасуы мен дамуындағы еңбектің ролін көрсетті, еңбектің, қызметтің арқасында білімді, ғылымды түсінуге болады, сонымен қатар ұлы ойшыл еңбекті өмірдің құралы, оның болмысының негізі ретінде де түсінді, сондықтан жиырма бесінші сөзінде Абай бұл туралы жазды. «Мал тапса, қарын тояды. Онан соң, білім түгіл өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп ойына жақсы түседі» [1; 92].

Абай осы дүниедегі адамның мәртебесін анықтай отырып, адамның өмірдегі орны оның еңбегімен, іскерлігімен, білімімен анықталатынын, оған бұл орынды ешкім бермейтінін атап өтеді. Он сегізінші сөзінде ол бір адамның екіншісінен қалай ерекшеленетінін көрсетеді, ол ақыл, эрудиция, арнамыс және сүйкімділік сияқты келесі рухани қасиеттерді атайды.

Абайдың дүниетанымы өте мазмұнды, қазіргі замандастары үшін ерекше. Ғасырлық алшақтыққа қарамастан, ойшыл көтерген мәселелер әлі де орын алуы тиіс. Абайдың көзқарастары күрделі әлеуметтік-тарихи жағдайларда, бір жағынан, орыс ағартушылығының ықпалымен, екінші жағынан, қазақ зиялыларының егемендік үшін ұлт-азаттық күресі, үшінші жағынан, патшалықтың қатан отаршылдық саясатының ықпалымен қалыптасты.

Өмір сүретін дәуір мен уақыт адам жеке тұлғаны қалыптастырады, оның менталитетіне енеді, қолдау табады, түсінеді немесе қарама-қайшылық тудырады. Абай өмір сүрген қиын кезеңнің немесе тарихи-әлеуметтік-саяси жағдайдың серпінін жеткізу өте қиын. Абай уақыты халықтың қалыптасқан дәстүрлі өмір сүру жүйесінің ғасырлар бойы бұзылу үрдістерімен және қазақ даласында Ресей билігінің саяси ықпалының күшеюімен ерекшеленеді. Ойшыл қазақ халқының ұлттық өзіндік ерекшелігін жоғалтқанына куә болды, осыған байланысты халықты білім алуға және ағартуға шақырды. ХХ ғасырдың екінші жартысындағы әлеуметтік-тарихи қайшылықтар Абайдың көзқарастарында тікелей көрініс тапты. Патшалық Ресейдің күшті орталық билігі қазақ қоғамында болып жатқан барлық үдерістерді бақылап ұстап тұрды, жергілікті халықтың пікірімен санаспай, талап қойып, шарт қойып отырды. Орыстандыру саясаты, номадтарды отырықшы өмір салтына күштеп көшіру, шаруаларды жерсіздендіру, орыс шенеуніктерінің озбырлығы - ұлы ойшылды бей-жай қалдыра алмады.

Халық мүдделерінің қорғаушысы және білдірушісі ретінде ол өзінің тарихи болашағы үшін қысымшылықпен күрескен. Абай халыққа арнаған сөзінде әділетсіздікке, жалқаулыққа және әрекетсіз болуға сын көзбен қарады. Орыс басқарушы аппаратына опасыздықпен бағынған және патшалық Ресейдің саясатын сөзбе-сөз орындаған қазақ шенеуніктерін, старшиналарын-феодалдарды айыптады.

Абай шығармашылығы кезеңінде оның көз алдында әлеуметтік-саяси әділетсіздік орын алды, қазақтар патша шығарған жарлықтардың, заңдардың бүкіл мәнін орыс тілінде толық түсінбеді, оларды үкімет әдейі қазақ тіліне аудармады. Туған қазақ тілінде мерзімді баспасөздің болмауы жергілікті халықтың сол кездегі жүріп жатқан әлеуметтік-саяси процестерді түсінбеуіне себеп болды. Тек ауқатты отбасылар үшін қол жетімді болған оқу орындарының аздығы туған халқының білім деңгейін көтере алмады. Осыған сүйене отырып Абай өз шығармаларында қазақ халқының білім, әділеттілік, сана-сезімі, даналығы ролін көтерді.

Өте күрделі қарама-қайшы тарихи жағдайларда ойшыл халықты ана тілін ұмытпай, орыс тілін оқуға және түсінуге шақырды. Ұлт ретінде сақтанып қалу үшін қоғамда болып жатқан қазіргі үдерістерді түсіну, өз егемендігін сақтау үшін жұмылдыру, патша өкіметінің қолында қуыршақ болмау қажет болды.

Орыс революционист-демократтарының, жазушыларының демократиялық идеяларының дамуы Абайдың көзқарастарына әсер етті. Жазушы қиын саяси-әлеуметтік жағдайды сезініп, халықтың тағдырын бастан кешіре отырып, рулық шиеленістерге сын көзбен қарап, қазақтарды халықтың бірлігі мен тұтастығына шақырады. Рулық дұшпандықты, қақтығыстарды айыптай отырып, Абай халықтың әлеуметтік-моральдық қасиеттерінің тозуына баса назар аударады: қызғаныш, бәсекелестік, екіжүзділік,

бір-біріне деген айып сөз және т. б. Абай шығармашылық арқылы надандықпен, адамгершіліктің құлдырауымен күресіп, бірлікті, өзара көмекті, гуманизмді дәріптеді.

Өкінішке орай, Кеңес заманында кеңестік идеологиялық конъюктура үшін, отандық ғылымда Абай өз еңбектерінде көтерген барлық құндылықтарды лайықты түрде көрсетуге мүмкіндік болмады. Демек, қазіргі ұрпақ қазіргі заман мәнмәтінде, қиыр шығушы ойшылдың философиялық-дүниетанымдық көзқарастарын қайта ойластырып, халық пен тұтастай мемлекеттің прогрессивті дамуы үшін Абайдың нақыл сөздерін алуы қажет. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «XXI ғасырдағы Абай және Қазақстан» атты мақаласында ойшыл мұрасының қазіргі ұрпақ үшін пайдасын атап, былай деп жазады: «Егер біз ұлттық санамызды жаңғыртып, бәсекеге қабілетті ұлт ретінде дамытқымыз келсе, онда Абай шығармаларын мұқият зерттеп, ұғынуымыз керек... Тек өз дәуірін ғана емес, сонымен қатар қазіргі қоғамның бетін әлемге ашқан Абай Ұлттық арманның жетекші жұлдызы болып табылады» [6]. Абай осы дүниеде адамның мәртебесін айқындай отырып, адамның ақыл-ойы, эрудициясы, ар-намысы мен сүйкімділігі әдемі әрі күшті ететінін, ол руханиятқа, білімге, білім мен мәдениетке бағдарланатынын атап өтті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Құнанбаев А. Қара сөздер. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – 264 б.
- 2 Сегизбаев О.А. Казахская философия XV – начала XX века. – Алматы: Ғылым, 1996. – 472 с.
- 3 Ергали И.Е. Философия как духовная деятельность. – Алматы: Академия государственной службы при Президенте РК, 2003. – 283 с.
- 4 Алтаев Ж. Казахская философия / Ж. Алтаев, А. Касабек, А. Масалимова. – Алматы: Казак университеті, 2017. – 180 с.
- 5 Абдильдин Ж.М. Философия, логика, диалектика. – Алматы: Ғылым, 2002. – 310 с.
- 6 Тоқаев Қ. XXI ғасырдағы Абай және Қазақстан [Электрондық ресурс]. – Кіру режимі: <https://qamshy.kz/article/54795-toqaev-maqalasy-abay-dgane-xxi-ghasyrdaghy-qazaqstan>.

REFERENCES

- 1 Qūnanbaev, A. (2001). Qara sözder [Words of edification]. Semey Mezhdunarodnyy klub Abaya [in Kazakh].
- 2 Segizbaev, O.A. (1996). Kazahskaya filosofiya XV – nachala XX veka [Kazakh philosophy of the XV-early XX century]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 3 Ergali, I.E. (2003). Filosofiya kak duhovnaya deyatelnost. [Philosophy as a spiritual activity]. Almaty: Akademiya gosudarstvennoi slujby pri Prezidente RK [in Russian].
- 4 Altaev, Zh., Kasabek, A., & Masalimova, A. (2017). Kazahskaya filosofiya. [Kazakh Philosophy]. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 5 Abdildin, Zh. M. (2002). Filosofiya, logika, dialektika. [Philosophy, logic, dialectics]. Almaty: Gylym [in Russian].
- 6 Toqayev, Q. (2020). XXI ғасырдағы Abai zhāne Qazaqstan [Abay and Kazakhstan in the XXI century]. Retrieved from <https://qamshy.kz/article/54795-toqaev-maqalasy-abay-dgane-XXI-ghasyrdaghy-qazaqstan> [in Kazakh].

Д.Т. Сыздыкова¹, А.Т. Ташимова^{1*}

¹Инновационный Евразийский университет, Республика Казахстан

Философско-мировоззренческие взгляды Абая: историко-философский аспект

Анализ творчества Абая Құнанбаева показал, что имеются мало разработанные аспекты, однако, не претендуя на исчерпывающее освещение всех аспектов проблемы, авторы предприняли попытку исследовать природу и сущность философско-мировоззренческих взглядов Абая в «Словах назиданиях».

В статье использована философская методология, которая соответствует современному уровню духовной и научно-теоретической культуры. Авторы реализовали такие научные методы, как восхождение от абстрактного к конкретному, принцип конкретного историзма (единство исторического и логического). Принцип конкретного историзма способствует активному отражению исторического процесса, позволяет воспроизвести сущность исторического процесса с точки зрения его становления и развития в системе понятий.

Творчество Абая занимает особое место в мировой культуре, он поднял духовную культуру на новую ступень, дал новые образцы отражения казахской действительности. Абай обосновал новое мировоззрение, новое мышление, новые ценности, которые в корне отличаются от всего, что было в традиционной культуре казахов. В работе «Слова назидания» объектом критики является традиционное казахское общество. Критика носит конструктивный характер, в результате которого поднимаются общечеловеческие проблемы, идеи добра, человечности, сострадания, милосердия, свободы и

ответственности. Абай формирует новый подход к понятию труда. Великий мыслитель показал роль труда в становлении и развитии человека, личности, что благодаря труду и деятельности возможно постижение знаний, науки. Абай выразил новый подход к религии, он противопоставил слепой вере разумное изучение ислама, когда принимают иман не только как нечто святое, но ещё и знают, как защитить и укрепить ее разумными доводами.

Абай разработал новый идеал совершенного, истинного человека - «толық адам», который, стремится к знанию, является нравственным человеком, признает свободу выбора и ответственности. Нравственный кодекс великого гуманиста - «Адам бол». Абай, определяя статус человека в мире, отмечает, что красивым и сильным человека делают его ум, эрудиция, честь и обаяние, он ориентируется на духовность, знание, образование и культуру.

Ключевые слова: человек, жизнь, смерть, честь, совесть, духовные ценности.

D.T. Syzdykova¹, A.T. Tashimova^{1*}

¹Innovative University of Eurasia, Republic of Kazakhstan

Philosophical and ideological views of Abai: historical and philosophical aspect

The authors attempt to consider the philosophical and ideological ideas of the great thinker and humanist Abay Kunanbayev. The analysis of Abay Kunanbayev's work has shown that there are poorly developed aspects, however, without claiming to cover all aspects of the problem comprehensively, the authors made an attempt to study the nature and essence of Abay's philosophical and ideological views in the work "Words of Edification" based on the material of Abay Kunanbayev's work "Words of Edification".

The authors focused on the analysis of the philosophical content of the work "Words of Edification". The article uses a philosophical methodology that corresponds to the current level of spiritual and scientific-theoretical culture. The authors implemented scientific methods such as the ascent from the abstract to the concrete, the principle of concrete historicism (the unity of historical and logical). Concrete historicism, exploring the history of the subject, considers the logic of the historically developing subject (process), this principle contributes to the active reflection of the historical process. Historicism traces and reproduces the essence of the historical process from the point of view of its formation and development in the system of concepts.

Abay's creativity occupies a special place in the world culture, he raised spiritual culture to a new level, gave new examples of reflection of the Kazakh reality. Abai justified a new worldview, new thinking, new values, which are fundamentally different from everything that was in the traditional culture of the Kazakhs. In the work "Words of Edification", the object of criticism is the traditional Kazakh society. Criticism has a constructive character, as a result of which universal problems, ideas of kindness, humanity, compassion, mercy, freedom and responsibility are raised. Abai forms a new approach to the concept of labor. The great thinker showed the role of work in the formation and development of a person, personality, that through work and activity it is possible to comprehend knowledge, science. Abay expressed a new approach to religion, he contrasted blind faith with a reasonable study of Islam, when they accept Iman not only as something sacred, but also know how to protect and strengthen it with reasonable arguments.

Abay developed a new ideal of a perfect, true person, "tolyk adam", who strives for knowledge, is a moral person, recognizes freedom of choice and responsibility. The moral code of the great humanist is "Adam Bol". Abay, determining the status of a person in the world, notes that a person's mind, erudition, honor and charm make him beautiful and strong, he focuses on spirituality, knowledge, education and culture.

Keywords: man, life, death, honor, conscience, spiritual values.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 03.03.2021 ж.